

VERESS ILKA

ÖRMÉNYEK A 21. SZÁZADI ROMÁNIÁBAN

...a jelenlegi örménység Romániában egy rendkívül rétegzett etnikai kategóriát képez, ahol az egyes alcsoportok [...] a diaszpóralét különböző módozatait jelenítik meg.

■ Az örménység – mindamelllett, hogy világviszonylatban az egyik legnépesebb és legrégebbi diaszpóra – történelmi és kulturális szempontból Románia egyik legheterogénebb nemzeti kisebbsége. Egy olyan etnopolitikai kategória, amely bár egyike a legkisebb, pontosabban a legnehezebben számszerűsíthető,¹ körülhatárolható nemzeti kisebbségeknek, történelmi összetettségéből adódóan rendkívül változatos kulturális, vallási és nyelvi képet mutat. Jelen írás e heterogenitás folyamatszerűségére és annak időnkénti felülvizsgálatának szükségességére hívja fel a figyelmet.

Bár a nemzeti kisebbségekre vonatkozó elemzéseknek egy jelentős aránya elsősorban a kisebbségvédelem jogi keretei felől közelít a témához, az utóbbi években néhány olyan elemzés is napvilágot látott, amelyek a különböző identitáspolitikák célcsoportját, az etnikai kategóriát képező népesség sajátosságait állítja a vizsgálódás középpontjába. Az etnopolitikai folyamatok elemzésében használatos barthi modell² közép- és makroszintjeire vonatkozó elemzések az etnikai határképzés folyamatainak és az állam kisebbségpolitikai rendszere közötti kölcsönhatások sajátos dinamikáját vizsgálják.

Például Cârstocea a román kisebbségvédelem működési zavarai kapcsán a rendszernek olyan hiányosságaira hívja fel a figyelmet, amelyek szoros kapcsolatban állnak a különböző etnikai kategóriák kulturális heterogenitásával. Az egyik fő problémának azt tartja a több alcso-

portból álló kisebbségek esetében, hogy mivel egyetlen érdekképviseleti szervezet dönt az állami források felhasználásáról, ez a szervezet pedig egyúttal parlamenti részvétellel is rendelkezik, attól a pillanattól kezdve megszűnik a civil társadalom érdekeit képviselni, és az állammal azonosul. A többi létező és eltérő igényekkel, elképzelésekkel rendelkező szervezetnek pedig nincs hatalma számonkérni, hogy valóban az általuk megnevezett közösség érdekeinek megfelelően hasznosultak-e a juttatások, így ezek kénytelenek alternatív források után nézni, ez pedig gyakran ellehetetleníti a működésüket.³ Tehát mivel egyetlen érdekcsoport dönt a támogatandó projektekről, könnyen konfliktusok és legitimitásharcok alakulnak ki olyan esetekben, amikor több, különböző vagy éppen egymással ellentétes érdekvédelmi ernyőszervezetnek sorolódnak a különböző helyi etnikai szervezetek, egyesületek.⁴

A romániai örmények belső heterogenitásának kisebbségpolitikai következményeit vizsgálja egy 2009-ben készült elemzés. Megállapítja, hogy míg az eltérő történelmi háttér és vallási intézmények viszonylag könnyen áthidalható szempontok a romániai örmény közösségek közötti kapcsolatok fenntartása szempontjából (sőt az örmény egyházakhoz való tartozás igazából összekötő kulturális kapocsként működik), az igazi belső törésvonalat az erdélyi magyar, illetve a többségi román kultúrába és nyelvbe való beolvadás, illetve az úgynevezett „kötőjeles identitások” (magyar-örmény, örmény-magyar, székely-örmény, román-örmény stb.) eredményezik, amelyek a nemzetállammal szembeni eltérő közösségi attitűdökben válnak érzékelhetővé. Ennek eredményeképpen az erdélyi magyar nyelvű közösségek többségének esetében a legfontosabb etnikai intézmény az örmény katolikus egyház, sőt ez egyben az etnikai identifikáció alapját is képezi,⁵ míg a munténiai, havasalföldi, dobrudzsai és moldvai közösségek az országos etnikai érdekképviseleti szervezetekbe tagolódtak be.⁶

A fenti néhány példa alapján elmondható, hogy a romániai nemzeti kisebbségek vizsgálata szempontjából érdemes nagyobb jelentőséget tulajdonítani az egyes csoportok belső etnikai határképző dinamikáinak. A kisebbségvédelmi intézmények programjai ugyanis egy alapvetően statikus, egységes érdekek és igények által jól behatárolt etnikai csoportkonceptiókra épülnek, amely feltétel azonban kevés esetben teljesül maradéktalanul. Brubaker hangsúlyozza, hogy különösen az etnikai vállalkozók hajlamosak úgy hivatkozni az általuk képviselt csoportokra, hogy azáltal igyekeznek meg is konstruálni őket. Ez az attitűd azonban nem kizárólag az etnikai vállalkozók sajátossága: a társadalomkutatás felől közelítve ezt a jelenséget Brubaker csoportizmusnak nevezi, és olyan kutatói attitűdöt jelöl, amikor „a társadalmi elemzés alapegységeinek hajlamosak vagyunk diszkrét, egymástól élesen különböző, belülről homogén és kívülről lehatárolt csoportokat tekinteni”.⁷

Az örmények esetében tehát – akár nemzeti kisebbségként való helyzetüket, akár egy globális diaszpóra tagjainak helyzetét vizsgáljuk – különösen fontos a dinamikus, több társadalmi szereplő helyzetére figyelő elemzési modellek alkalmazása. A klasszikusnak számító brubakeri, háromszögletű anyaország – nemzeti kisebbség – nemzetállam modell mellett nélkülözhetetlen a dinamikus diaszpóradefiníciók használata, szemben a statikus, ismérveknek való megfelelésen alapuló modellekkel szemben. Brubaker a diaszpóráként létezés dinamikus voltát hangsúlyozza,⁸ amely elsősorban igényeket, viszonyulást és konkrét gyakorlatokat, projekteket jelent mind az illető csoport, mind pedig az anyaország részéről. Egy másik, hasonló megállapítás szerint a diaszporikus lét nem

egy statikus állapot, hanem „közbelépések sorozata”; illetén azok az alkalmak, társadalmi cselekvések számítanak mérvadónak, amelyek mentén a diaszporikus lét tartalma megjelenítődik és megújul akár rituális, akár diszkurzív módon.⁹

Az örmények több mint hétszáz éves romániai jelenlétének tényéből kiindulva joggal feltételezhető, hogy e diaszporikus lét különböző módokon valósult meg az egyes történelmi régiók és időszakok függvényében, és ennek a folyamatszerűsége nem szűnt meg a rendszerváltás után sem, így a „romániai örmény” mint etnopolitikai kategória és mint elemzések tárgya folyamatos felülvizsgálatot igényel. A fentebb említett történelmi és kulturális különbözőségekből fakadó heterogenitás egyszerű elfogadása annak folyamatos felülvizsgálata nélkül ugyanúgy eredményezhet „csoportista”, statikus kutatói szemléletet, mint azok teljes figyelmen kívül hagyása.

Az alábbi áttekintés célja a romániai örmények mint heterogén etnikai kategória szinte közhelyszerű képének a további árnyalása olyan sajátos dinamikák és „közbelépések sorozatának” felvázolása által, amelyek a csoport jelenlegi arculatát meghatározzák. Ugyanakkor fontos leszögezni, hogy a tanulmány terjedelmi korlátai nem teszik lehetővé a fentebb említett brubakeri anyaország diaszpórapolitikája, a nemzeti kisebbség aktivitása és a befogadó állam kisebbségpolitikája által körülhatárolt mező kimerítő elemzését. Csupán arra vállalkozik, hogy az eddigi releváns tudásanyag tartalmának figyelembevételével olyan új szempontokat mutasson meg, amelyek további kutatási kérdések alapjául szolgálhatnak. A következőkben a mai Románia területén élő örmény közösségek történeti, kulturális és intézményi profilját vázoljuk fel, különös tekintettel a kategória belső összetételének a változásaira a rendszerváltás utáni évtizedekben.

Az egyes örmény közösségek történelmi rétegzettségének közösségi narratívái a középkortól a 20. század közepéig terjednek. Jóval alacsonyabb tudományos érdeklődés övezi azonban a szocialista rendszer alatti, illetve a rendszerváltás utáni időszakot,¹⁰ amely mindenekelőtt azt az illúziót kelti, hogy a csoport szerkezete és összetétele változatlan.

A romániai örmények, bár névlegesen egységes etnopolitikai kategóriát képeznek, valójában négy történelmi régió (Erdély, Havasalföld, Moldva és Dobruzsza) örmény népességét értjük alatta, melyek nem azonos történelmi korokban hagyták el az anyaországot, különböző politikai-gazdasági feltételek mellett telepedtek meg, illetve eltérő nyelvekbe és vallási struktúrákba olvadtak bele. Az örmények ugyanis egyike azoknak az etnikai csoportoknak Romániában, amelyet rendkívül gyors nyelvcsere jellemez, a 2011-es népszámlálás során például a magukat örménynek vallók csupán 51,8%-a jelölte meg anyanyelveként az örményt. A nyelvi kötődések szempontjából a legmeghatározóbbnak az egyes közösségek letelepedésének időpontja, illetve a befogadó társadalom nyelve bizonyul. Így érdemes megkülönböztetni a 14–17. században létrejött közösségeket a 1915-ös genocídium során menekültként érkezőktől és azok leszármazottjaitól, illetve a 19. század folyamán a magyar nyelvbe asszimilálódott közösségeket a többi régióhoz a román nyelvű kultúrába kisebb-nagyobb mértékben beolvadt helyi közösségeitől.

Az örmény jelenlét Moldvában a 14. századig vezethető vissza, a havasalföldi közösségekről pedig a 17. századból maradtak fenn említések. Ugyanebben a periódusban a különböző vallási és gazdasági konfliktusok következményeként a Moldvából Erdélybe menekülő családok jelentős közösségeket alapítanak

Gyergyószentmiklóson, Csíkszépvízen, Erzsébetvárosban és Szamosújváron. Bár e közösségek viszonya a helyi társadalommal korántsem volt konfliktusoktól mentes, elmondható, hogy a 19. század végére sikeresen integrálódtak mind a román, mind pedig az erdélyi magyar kultúrába és nyelvbe.

Az 1915-ös genocídium következtében érkező nagyszámú örmény menekült jelenléte felfrissítette és aktívabbá tette a havasalföldi, moldvai és dobrudzsai örmény közösségeket, elősegítette a Romániai Apostoli Örmény Egyház megalakulását, és egy rendkívül komplex etnikai intézményrendszer épült ki. Ezt kiválóan példázzák azok a segélyszervezetek és árvaházak, amelyeket ezek a helyi örmény közösségek hoztak létre és tartottak fenn.¹¹

Bár informális becslések szerint a 20. század első felében a negyvenezret is elérte az itt tartózkodók száma, az 1930-as népszámlálás csupán 12 175 örmény nemzetiségű személyt tart számon, 1977-ig pedig további gyors létszámcsökkenés megy végbe, csupán 2342 személy vallotta örménynek magát a népszámlálás során. Az első hullám 1946–1948 közé tehető, amikor a szovjet-örmény repatriálási program keretében közel háromezren települtek vissza az anyaországba.¹² A közösség mérete tovább csökkent az 1960-as években, mivel rengetegen elhagyták az országot, és kitelepültek az Amerikában vagy különböző nyugat-európai országokban élő rokonaikhoz.

Míg e fenti, történelmi régiókhoz és markáns történelmi periódusokhoz köthető közösségek már így is egy meglehetősen változatos képet mutatnak, fontos megemlíteni egy másik, kevésbé látható réteget is a Romániában élő örményeknek.

E sajátos kategória legfontosabb ismérve, hogy az anyaországból, Örményországból Románia fele irányuló migráció eredménye, és a fővárosban koncentrálnak: egy jelentős részük (kb. 100–150 fő) a kilencvenes évek elején települ át jellemzően gazdasági okokból, a másik nagy csoportot pedig azok a tulajdonképeni visszatelepedők képezik, akiknek családja a fentebb említett szovjet-örmény repatriálási program keretében rövidebb romániai tartózkodás után visszaköltözött Örményországba.¹³ Az örmények népszámlálási adatokban szereplő alacsony és egyre csökkenő létszámát ismerve egy ilyen nagyságrendű, merőben más típusú anyaország-tapasztalattal és kulturális jegyekkel rendelkező csoport mindenképpen figyelmet érdemel.

A fentiekkel összhangban a romániai örménység mint etnikai kategória összetételének keresztmetszetét igyekszik megragadni az a 2019-ben végzett kérdőíves kutatás, amelyet a londoni örmény intézet végzett négy, profiljában egymástól különböző örmény diaszpóra körében, és amelynek egyike Románia volt. Az összesen 2697 fős mintából 244 eset képezte a romániai almintát, fontosabb kutatási kérdéseik identitáshoz, nyelvhasználati szokásokhoz, politikai, vallási és civil aktivitáshoz, illetve anyaország-kapcsolatokhoz kötődtek. Bár meglehetősen nehéz feladatot jelent egy olyan népességből venni mintát, amely eleve egy nagyon nehezen megragadható kategóriát képez,¹⁴ és a végleges adatbázis közel sem tekinthető reprezentatívnak,¹⁵ nagy erénye, hogy egyáltalán tematizálja, és az adatfelvétel során sikerült megszólítania a romániai örményeknek ezt a fentebb említett sajátos réteget is.¹⁶ Az alábbi táblázat az érvényes válaszok százalékos megoszlását szemlélteti a Romániában való megtelepedés időpontja szerint.

Melyik periódusban telepedett le Ön vagy az Ön családja?		
1915 előtt	107	45,7265
1916–1930	97	41,45299
1931–1970	8	3,418803
1971–1990	4	1,709402
1991 után	18	7,692308
Összesen	234	

Forrás: Armenian Diaspora Survey 2019, N=244

Mindent összevetve, látható tehát, hogy a jelenlegi örménység Romániában egy rendkívül rétegzett etnikai kategóriát képez, ahol az egyes alcsoportok – az asszimiláció foka és iránya, a nyelvcserefolyamatok előrehaladottsága, illetve az anyaország elhagyásának időpontja és körülményeinek függvényében – a diaszpóralét különböző módozatait jelenítik meg. Joggal merül fel az a kérdés azonban, hogy hogyan viszonyulnak egymáshoz ezek a rétegek, illetve hogyan illeszkednek az aktuális kisebbségvédelmi és egyéb típusú etnikai reprezentációs intézmények rendszerébe, illetve milyen jellegű és intenzitású anyaországkapcsolat jellemzi őket.

Alapvetően három nagy intézménykategóriát különböztethetünk meg, amely a fentebb behatárolt alcsoportok jelentős részét érinti, illetve kapcsolatot képez közöttük: az érdekvédelmi intézményi hálózatot (amely a székelyföldi örmény közösségek kivételével ernyőszerzetként tömöríti a többi régió örmény közösségét), az örmény egyházakat (amelyek alatt az Örmény Katolikus Egyház és az Apostoli Örmény Egyház értendő alatta), illetve a civil szervezeteket (amelyek viszont kizárólag az erdélyi örmény közösségekre jellemzőek). E három típusú intézménybe tagozódnak be a fenti alcsoportok, amelyek legfontosabb jellemzője az, hogy az erdélyi örmények számára az örmény egyház számít a legfontosabb etnikai intézménynek, ezek helyi szinten gyakran a civil szervezetek funkcióját is betöltik, vagy otthont adnak ezek működésének. Bár egyes kulcsfontosságú közösségek az országos érdekképviseleti szervezetnek is tagjai, az erőteljesen magyar-örmény vagy székely-örmény identitású közösségek helyzete mégiscsak a fentebb Cârstocea által felvázolt helyzettel mutatnak nagyobb hasonlóságot: az alternatív intézmények létrehozásának szükségességét, amelynek okai áthidalhatatlan történelmi és kulturális különbözőségekből keresendők.

Ami az etnikai identitás megélésének és újratermelődését biztosító intézmények használatát illeti, a fentebb említett utolsó, a kilencvenes évektől kezdődően megjelenő csoportja az örményeknek javarészt lazán vagy egyáltalán nem integrálódott a meglévő érdekképviseleti intézmények közösségeibe, saját informális hálózataik révén élik meg örménységüket, az a kevés közös színtér, amelyet használnak, az Apostoli Örmény Egyház szertartásait, illetve ritkán egyes kulturális eseményeket jelentik.¹⁷ Továbbá e kategória legfontosabb ismérvei közé tartozik az aktív, családi, baráti kapcsolatokon alapuló anyaországkapcsolat, illetve az örmény nyelv standard változatának (a keleti örmény dialektusnak) az anyanyelvi szintű ismerete.

Mindez egyben azt is jelenti, hogy létezik a romániai örményeknek egy olyan, viszonylag népes alcsoportja, amely annak ellenére, hogy intenzívebb etnikai és anyaországtapasztalattal rendelkezik, mégsem vesz részt ebben a típusú közösségépítésben, és a diaszporikus létnek egy a „hagyományos romániai örmény diskurzustól” különböző módját élék meg.

Ugyanakkor nagyon fontos kiemelni azon személyek szűk csoportját, akik szintén a rendszerváltás után betelepülők csoportjába tartoznak, azonban a fennmaradó időszakos romániai tartózkodása következményeként nagyobb arányban és nagyobb mértékben integrálódtak a román társadalomba, ennek köszönhetően pedig a jelenlegi közösségi élet meghatározó szereplői és az utóbbi években meghatározó közösségi fejlődési irányvonalak hajtóerői. Erre például szolgál egyrészt a nyelvtanítás módjának átalakulása, másrészt a nyelvismeret kérdésének napirendre tűzése, így az utóbbi évtized lassan, de határozottan körvonalazódó jelenségét az örmény nyelv jelentősége iránti fokozott érdeklődés képezi. Így például 2019-től ünnepli Románia hivatalosan az örmény nyelv és ábécé napját, amelynek egyik látványos hozadéka az anyanyelvvel kapcsolatos közösségi reflexiók nagyobb mértékű nyilvánosságra kerülése, a nyelvcsere mint probléma tematizálása.¹⁸ Egy másik fontos változást a kisebbségi nyelvtanításban történő dialektusváltás jelent, a hagyományosan a „diaszpóranyelvként” számontartott nyugati örmény dialektus oktatását felváltotta a keleti örmény dialektus (vagyis az anyaországi standard nyelvváltozat) oktatása a hivatalos nemzeti kisebbségi nyelvtanítás kerettantervének megfelelően. Ezek az irányváltások (különösen, amelyek az örmény nyelv kérdéséhez kapcsolódnak) egyértelműen az anyaország irányába mutatnak, és szorosan következnek tehát a csoport összetételének belső átalakulásából.

Végezetül elmondható, hogy a romániai örményeknek mint etnikai kategóriának az összetételét érintő változások és folyamatok tudatosításának relevanciája elsősorban a rendszerváltás utáni, egyes közösségek fejlődési irányvonalait, esetleges változásait, útkereséseit érintő folyamatainak felismerésében áll. A dinamikus diaszpóradefiníciók kapcsán említett „közbelépések”, amint az körvonalazódni látszik, nem feltétlenül jelentenek tervezett lépéseket az anyaország és diaszpóra között: olyan spontán és esetleges események is hathatnak a fennálló kapcsolatokra, mint a fentebb leírt gazdasági migrációs folyamatok, amelyeknek köszönhetően némiképp átalakul egy stabil összetételűnek tűnő etnopolitikai kategória demográfiai és kulturális profilja. Összegzőképpen kijelenthető, hogy az örménységet nemcsak heterogenitásban, hanem az etnikai csoport mibenlétét alakító szereplők – az anyaország, az egyes lokális közösségek és a kisebbségvédelmi intézményrendszer – folytonosan újrendeződő, változó tartalmú és irányú tevékenységeinek keresztmetszetében is érdemes vizsgálni annak tudatában, hogy a kirajzolódó kép egy pillanatfelvétel csupán, amely időnként felülvizsgálatra és újragondolásra szorul.

■ JEGYZETEK

1. A 2011-es népszámlálás 1361 örmény nemzetiségű személyt regisztrált annak ellenére, hogy egyes belső becslések szerint Romániában a valamilyen mértékben örmény kötődésű személyek száma 10 000 fő körül mozog. Ennek a jelenségnek a fő oka abban rejlik, hogy a népszámlálás regisztrációs eljárása szerint a válaszadónak nincs lehetősége a többes etnikai kötődések bevallására. Bővebben lásd: Horváth István – Veress Ilka: *The Armenians of Romania: Cultural Strategies and State Policies* [A romániai örmények: kulturális stratégiák és közpolitikák]. Böhlau Verlag, Köln–Weimar–Wien, 2014. 179–192.

2. Mikroszinten történnek a tapasztalásnak és az identitás kialakulásának folyamatai, középszinten azok, amelyek közösséget teremtenek, itt nyer formát az etnicitás határainak és dichotómiáinak számos aspektusa, a makroszintet pedig az állami politika szintje képezi, a bürokrácia, a formális kritériumok alapján osztogatott

- jogok rendszere, valamint ezen a szinten történik a diskurzusok ellenőrzése és manipulációja. Bővebben lásd Barth, Frederick: *Régi és új problémák az etnicitás elemzésében*. Regio 1996. 1. sz. 3–25.
3. Cârstocea, Andreea: *Accountability and political representation of national minorities: a forgotten link? Evidence for Romania*. ECFM Working Paper, nr. 65, April 2013.
4. Ezt a problémát kiválóan példázza Guentchevának a kisszámú, területileg két nagy tömbben élő, eltérő vallású és különböző írásmódot használó romániai bolgárokról szóló esettanulmánya. A romániai bolgár kisebbség az örményhez hasonlóan közel sem nevezhető kulturális szempontból egységes csoportnak, ez pedig feszültségekkel terhessé tette a rendszerváltás után az érdekképviseleti és intézményi újjászerveződés folyamatát, a konfliktus forrását pedig a „ki az igazi bolgár?“, avagy „ki képviseli nagyobb mértékben az autentikus bolgár kultúrát?“ típusú kérdésselvetés képezte. Bővebben lásd Rossitzta Guentcheva: *Debating Language: the Bulgarian Communities in Romania after 1989*. In: *Language, Ethnicity and State*. II Palgrave, 2001.
5. Ez magyarázza az erdélyi örmények népszámlálási adatokban való hiányát, szemben a belső egyházi nyilvántartásokkal, amelyek alapján nagyjából 400 családra becsülhető az erdélyi örmények létszáma.
6. Veress Ilka: *A romániai örmény kisebbség kulturális reprodukciós stratégiái*. Pro Minoritate, Bp., 2011. 123–139.
7. Rogers Brubaker: *Ethnicity without Groups*. European Journal of Sociology vol. 43, nr. 2 2002. 163–189.
8. Rogers Brubaker: *The „Diaspora“ Diaspora*. Ethnic and Racial Studies vol. 28, no. 1, January 2005. 1–19.
9. Paul Christopher Johnson: *Diaspora Conversion*. Black Carib Religion and the Recovery of Africa. University of California Press, 2007. 30.
10. Itt pedig javarészt a kisebbségi képviselet és érdekvédelem kapcsán kerül az érdeklődés középpontjába.
11. Bővebben lásd Lidia Prisac vagy Claudia Dărăban elemzéseit.
12. Nastasă-Kovács, Lucian: *Studiu introductiv*. In: Nastasă, L.: *Armenii din Nord-Vestul Transilvaniei în anii instaurării comunismului*. Cluj-Napoca, Fundația CRDE, 2008. 7–22.
13. Siekierski, Konrad: *The Armenian Diaspora in Romania. Roots, Routes and Re-creations*. In: New-Europe College Yearbook 2010–2011, Bukarest, 2011. 377–402.
14. Lásd az 1. számú jegyzetet.
15. Az egyes alcsoportok esetenként tíz fő alatti esetszámokat jelentenek, illetve nehezen beazonosíthatóak az egyes migrációs hullámokkal érkező csoportok, ezért a kategóriákra bontott részletesebb statisztikai elemzés nem járna különösebb haszonnal. Az összesített, teljes romániai almintára vonatkozó adatok azonban reálisan tükrözik vissza az örménység mint identitáskategória alakulására vonatkozó trendeket.
16. A kutatás gyorsjelentése elérhető az alábbi oldalon: https://static1.squarespace.com/static/5bc88a4c809d8e7540bcce82/t/5f5382df75dd3715b1125b37/1599308587911/Armenian_Diaspora_Survey_2019_results_+book_05092020v2.pdf
17. Siekierski, Konrad: *The Armenian Diaspora in Romania. Roots, Routes and Re-creations*. In: New-Europe College Yearbook 2010–2011, Buk., 2011. 377–402.
18. Bővebben lásd: Veress Ilka: *Örmény nyelvideológiák a romániai örmény írott sajtóban*. In: André Mária Irén – Keszeg Vilmos – Szemtku Melinda: *Források és értelmezések*. Egyetemi Műhely Kiadó és Bolyai Társaság – Kvár, 2021. 463–490.

